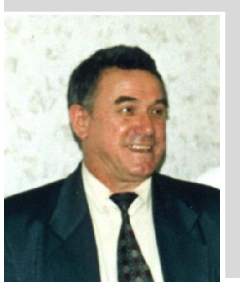
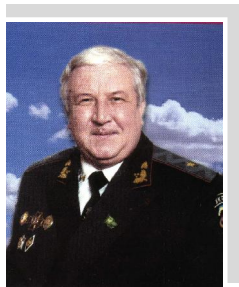

ОРГАНІЗОВАНІ ЗЛОЧИННІ ГРУПИ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

В. О. СОБОЛЕВ,
д-р соціол. наук, професор

VASYL O. SOBOLEV,
Ph.D. in Sociology

О. Н. ЯРМИШ,
д-р юрид. наук, професор

ALEXANDER N. YARMYSH,
Ph.D. in Law, professor

Abstract. Organised Criminal Groups as an Object for Sociological Analysis.

The article sheds light on some aspects of sociological analysis of organised criminal groups. In a situation when reliable statistical data are missing, the role of specific methods of data collection becomes of great importance. Such methods enable the researcher to collect data on crime dynamics, values, hierarchy and relations of the organised criminal groups. The article examines the procedure of obtaining reliable data on the criminal world and presents the main data obtained from a recent study that involved both criminals and those representing law enforcement agencies. The authors claim that at the moment the criminal world is marked with radical shifts in the whole value system.

Кримінальна обстановка в останні роки в Україні характеризується наявністю вкрай негативної і дуже стійкої тенденції в зміні структури злочинності. Індивідуальна злочинність стрімко поступається місцем груповій, а остання, у свою чергу, швидко переростає в організовану злочинну діяльність. Так, якщо в 1991 р., за даними МВС України, було виявлено 260 організованих злочинних груп (ОЗГ), то в 1999 р. – вже 1165, тобто їхня кількість зросла в 4,5 рази. У 2000 р. було виявлено 960 організованих злочинних груп. Спостерігається

зростання кількості учасників ОЗГ, збільшується питома вага убивств, розбоїв та інших особливо тяжких злочинів.

Відтак проблема боротьби з організованою злочинністю в сучасній Україні є надзвичайно актуальною. Правоохоронні органи спрямовують сьогодні значні сили і засоби на ліквідацію цього соціального зла. Проте результати цієї боротьби поки що не завжди задовольняють громадськість і державні органи.

Пошуки шляхів підвищення ефективності боротьби з організова-

ною злочинністю ведуться в різних напрямках. Один з них – наукова розробка проблеми. Активність учених у цій сфері останніми роками значно зросла. У той же час, у міру заглиблення в процес вивчення організованої злочинної діяльності, виявляються окремі аспекти цієї проблеми, які дуже важко піддаються дослідженню. До них можна віднести питання про норми і стандарти поведінки організованих злочинних груп.

Складність даної проблеми, на наш погляд, визначається двома обставинами. З одного боку, предметом дослідження виступають різноманітні за своєю суттю явища. Можна говорити про певний перелік норм і стандартів поведінки. У його складі – “зовнішні” і “внутрішні” регулятори. Також варто розмежовувати стандарти: (1) поведінки особистості в групі, (2) поведінки групи стосовно її членів, (3) поведінки групи стосовно зовнішнього середовища (наприклад, стосовно жертви злочину, органів правопорядку, службовців державного апарату і т.п.). Норми і стандарти наявні й у діахронній структурі злочинної поведінки в періоди: (1) підготовки злочину, (2) його вчинення, (3) під час затримання, попереднього слідства, судового розгляду, (4) у місцях позбавлення волі і т.п.

З іншого боку, норми і стандарти поведінки ОЗГ важко піддаються вивченню, носять латентний характер. На це звертає увагу більшість відомих кримінологів, психологів і соціологів, які займаються дослідженням організованої злочинної діяльності. Повною мірою цю обставину відчули на собі й автори проведеного дослідження.

Вивчення вимог ОЗГ стосовно своїх членів або норм і стандартів поведінки щодо жертви злочину або правоохоронних органів – дуже специфічний предмет дослідження, який не є однаковою мірою актуальним для спеціалістів різних наукових дис-

циплін. Так, фахівець із кримінального права розглядає ОЗГ, насамперед, з точки зору інституту співучасті, його цікавить усталеність групи (частота, кількість вчинених злочинів, тяжкість злочинів, вчинених кожним з учасників) як необхідний елемент юридичної кваліфікації. Психолог зорієнтований на вивчення психологічного типу члена ОЗГ, мотивів входу індивіда в злочинну групу, проблем ідентифікації з групою, психологічних механізмів взаємодії в групі, згуртованості групи і т.п. Для соціолога організована злочинна група – це *цільове соціальне утворення*, члени якого контактують один з одним і вважають себе певним об’єднанням, відмінним від інших.

Взаємодія представників різних наукових напрямів при вивченні організованої злочинної діяльності може полягати в тому, що усі повинні дотримуватися визначення ОЗГ, яке застосовується на практиці і закріплене в Кримінальному кодексі України 2001 р. (ст.28). У той же час, спеціаліст, вивчаючи ОЗГ, виходить з інтересів своєї галузі науки, використовує її методи і пріоритет видає конкретним характеристикам об’єкта дослідження. Так, наприклад, кримінолог наголос робить на слові “злочинна”, соціолог – на слові “організована”. Соціолог аналізує всю сукупність ознак, за якими можна судити про міру організованості злочинної групи.

Ефективність боротьби з організованою злочинністю багато в чому залежить від вивченості різних складових цього феномена. Злочинність у різноманітних її проявах – це частина соціального життя, підпорядкована певним закономірностям. Їх дослідження є необхідним, з одного боку, для удосконалення законодавства про боротьбу зі злочинністю в нових політико-економічних умовах, а з іншого – для “озброєння” практичних працівників

правоохоронних органів відповідним інструментом розв'язання конкретних ситуацій, котрі виникають при розкритті і розслідуванні злочинів, вчинених організованими злочинними групами.

Удосконалення законодавства завжди має спрямовуватися на усунення протиріч між новими соціальними процесами і відсталою юридичною формою їх відображення. Законотворчість повинна враховувати зміни, що відбуваються в суспільстві, інакше вона набуває рис спонтанності, некерованості або, навпаки, підпадає під цілеспрямований вплив корпоративних інтересів окремих соціальних груп та їх представників. Адже законотворчий процес відстежується різноманітними політичними силами, у тому числі і такими, що перебувають під впливом різноманітних злочинних угруповань, і фактично боротьба зі злочинністю на сьогодні значною мірою полягає в боротьбі за науково обґрунтоване законодавство.

Офіційна статистика поки що не дає можливості одержати достовірні дані про вплив організованої злочинності на динаміку і структуру злочинності в цілому. Це пояснюється як недосконалістю підходів стосовно статистичних даних, так і високою латентністю, що характеризує діяльність ОЗГ. На це вказує, зокрема, та обставина, що при явно негативних для суспільства тенденціях розвитку організованої економічної злочинності офіційні статистичні дані щодо цього явища можуть виглядати благополучними. Це ставить на порядок денний застосування широкого спектра спеціальних соціологічних методів отримання інформації.

Проникнення в сферу економіки стало останнім часом основною тенденцією розвитку організованої злочинної діяльності в Україні й інших державах пострадянського простору.

Кримінальні структури послідовно проводять стратегію швидкого нарощування капіталів, їх легалізації в найбільш ефективно працюючих галузях господарства. Для досягнення своїх цілей вони поєднують традиційні насильницькі злочини з різноманітними формами комерційної діяльності. За експертними оцінками, ОЗГ контролюється до 50% приватних підприємств і до 60% державних, що забезпечує ефективне проведення незаконних фінансових операцій. При цьому найбільш привабливими для кримінальних структур є такі сфери діяльності: кредитно-фінансова; обіг цінних паперів і фальшивомонетництво; легалізація прибутків, отриманих незаконним шляхом; незаконна зовнішньоекономічна діяльність; приватизація; діяльність щодо навмисного і фіктивного банкрутства; незаконний обіг наркотиків; незаконний обіг зброї; високі технології; незаконне вивезення за кордон і експлуатація жінок, дітей, торгівля неповнолітніми; незаконна міграція; розкрадання антикваріату і контрабанда культурних цінностей; автомобільний бізнес та ін.

Протягом 1999–2001 рр. дослідницькою групою Національного університету внутрішніх справ було розпочато комплексне вивчення норм і стандартів поведінки організованих злочинних груп у різноманітних аспектах їхньої діяльності. Специфіка дослідження полягала в соціологічному підході до проблеми норм і стандартів поведінки членів ОЗГ, що знайшло вияв, по-перше, у самому предметі дослідження, по-друге, у сукупності методів, які застосовувалися авторами для збору первинної соціальної інформації, по-третє, у категоріальному апараті та контексті теорій, на які спиралися дослідники для інтерпретації даних і побудови пояснювальних моделей.

В основу дослідження було покладено такі тези:

- злочинність у різноманітних її проявах – це частина соціального життя, підпорядкована певним закономірностям, які можуть бути сформульовані на основі відомих соціологічних правил і процедур;
- дослідження цих закономірностей є необхідним як для розв'язання загальних завдань (формування державно-правового механізму протидії злочинності), так і для розробки конкретних форм, методів, прийомів, за допомогою яких працівники правоохоронних органів можуть вирішувати конкретні проблеми, що виникають при розкритті і розслідуванні злочинів, що учиняють ОЗГ;
- у структурі поведінки учасників ОЗГ можна виділити стандартні, повторювані акти, які спираються на: 1) загальні ціннісні орієнтації учасників ОЗГ і встановлені ними (або лідером злочинної групи) правила і 2) поширені в кримінальному світі норми поведінки. У своїй сукупності вони утворюють певні правила поведінки (хоча й досить хисткі і мінливі), розуміння й аналіз яких полегшує прогнозування злочинної діяльності, профілактику, розкриття злочинів. Можна априорі припустити, що вони являють собою суміш правил поведінки, поширених у кримінальному світі, з більш вузькими нормами, виробленими окремими групами, та технологією загальнокримінальної злочинності, цинічного кримінального бізнесу. Їх вивчення і систематизація можуть бути корисні для боротьби з організованою злочинністю. Викладені вище тези обумовили предмет нашого дослідження.

Методологічну основу дослідження становила теорія соціальної дії (поведінки), запропонована Т. Парсонсом, деякі ідеї і положення теорії соціальної організації і теорії малих груп, а також теза про наявність вихідного "злочинного трикутника", що його як нерозривну єдність

становлять професіональна злочинність, організована злочинність і тюремний соціум. Зазначені методологічні передумови дозволили структурувати і розширити предмет дослідження. Відповідно до теорії Парсонса, людська поведінка аналітично розкладається на чотири взаємозалежні елементи або підсистеми: організм, особистість, соціальна система, культура. Кожна наступна підсистема справляє керуючий вплив на попередні елементи, і, таким чином, виникає кібернетична модель поведінки, яку можна використовувати для аналізу кримінальної дії.

Інтерпретація поведінки учасників ОЗГ на основі зазначених теоретичних засад дозволила виділити чотири рівні, на яких локалізуються норми і стандарти поведінки: а) ідеологія злочинного світу (сукупність ідеологем, міфів свідомості і світоглядних орієнтирів, що знайшли найбільш повне втілення в "злочинській ідеї"); б) злочинні інститути (загальні правила і традиції професіональних злочинців і засуджених, які, так чи інакше, знаходять вияв у поведінці учасників ОЗГ); в) внутрішньогрупові норми, котрі виникають як результат групової динаміки; д) специфічні стандарти кримінальної поведінки, які виявляються в технологіях загальнокримінальної та економічної злочинності і поширюються не тільки на злочин як такий, але й на посткримінальну поведінку.

Основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що, по-перше, реально існують певні загальні правила поведінки учасників ОЗГ, по-друге, вони утворюють три різні групи в залежності від походження і локалізації правил.

Перша група – це свого роду нормативно-ідеологічна інфраструктура, релевантна злочинному світу в цілому. Вона утворює систему зовнішніх регуляторів злочинної поведінки. Ця інфраструктура у вигляді

певного набору ідеологем і інститутів злочинного світу має давню традицію – вона формувалася, розвивалася протягом багатьох десятиліть.

Друга група – система внутрішньогрупових регуляторів. Вона пов'язана з такими феноменами, як лідерство і система керування групою, структурування і розподіл ролей, наявність і практика застосування внутрішніх санкцій і т.п. Серед усього емпіричного різноманіття ОЗГ, безсумнівно, існують певні тенденції, загальні правила стосовно організації групи, появи лідера, керівництва злочинною діяльністю членів ОЗГ, ставлення членів ОЗГ до громадян, працівників правоохоронних органів ітд.

Третя група – технологія злочинної діяльності. Під технологією автори розуміють стандартні способи вчинення злочинів, свого роду злочинні "ноу-хау". У цьому аспекті також виявляється стандартизація злочинної діяльності в межах ОЗГ.

Для підтвердження висунутої гіпотези і збору первинної соціологічної інформації використовувалася сукупність якісних і кількісних методів, у тому числі:

1. Статистичний метод.

Він включав три напрями:

- Аналіз кримінальної статистики МВС України за період з 1992 по 2000 р., у т.ч. за показниками організованої злочинності з 1995 по 2000 р. (дані по Україні в цілому).
- Аналіз кримінальної статистики осіб, які перебували в ОЗГ, за період з 1994 по 2000 р. Ці дані отримані на підставі узагальнення первинних обліків за формою №2 у Харківському регіоні (усього було повторно оброблено 1159 карток шляхом вводу їхнього змісту в програмне середовище SPSS із подальшою комп'ютерною обробкою масиву).

- Аналіз кримінальної статистики ОЗГ, проведений на основі обробки шоквартальної звітності УБОЗ Головного управління МВС України в Харківській області за 1997–2000 рр.

2. Монографічний метод.

Одиницею монографічного опису була обрана організована злочинна група, діяльність якої розкрито в процесі попереднього розслідування правоохоронними органами, а учасники засуджені і відбувають покарання в місцях позбавлення волі. У межах загального монографічного підходу використовувалися такі соціологічні методи одержання інформації:

- Вторинна обробка ділової документації, вивчення кримінально-процесуальних документів (кримінальна справа щодо кожної групи, котра вибиралася як об'єкт вивчення).
- Глибинні інтерв'ю із засудженими, які відбувають покарання, якісний аналіз матеріалів цих інтерв'ю.
- Інтерв'ю з працівниками установ УВП, де відбувають покарання засуджені, обрані для дослідження.

Для монографічного опису ОЗГ загальнокримінальної спрямованості були відібрані сім груп, до складу яких входило 69 чоловік. Вдалося проінтерв'ювати 20 засуджених, які відбували строки покарання в різних місцях позбавлення волі. Найбільш повно метод удалося реалізувати на прикладі "кременчуцької групи", до якої, відповідно до вироку Валківського районного суду Харківської області, входили 7 чоловік. Інтерв'ю взято в шістьох учасників ОЗГ. Інтерв'ю проводилося за певною схемою (використовувався заздалегідь підготовлений запитальник) із фокусуванням на вузлових проблемах, що становлять предмет дослідження.

3. Фокус-групи.

1-ша група: оперативні працівники і слідчі підрозділів боротьби з організованою злочинністю. У колективному інтерв'ю брало участь 9 працівників, з них 4 – слідчі, 5 – оперативники. Вівся аудіозапис. **2-га група:** начальники підрозділів боротьби з економічною злочинністю різних регіонів України (22 чоловіки). Запис групового інтерв'ю здійснювався вручну.

4. Анкетування.

У дослідженні використовувалися кількісні методи. Проводилося анкетування засуджених, які перебувають в УВП, а також працівників правоохоронних органів. Було розроблено дві анкети для дослідження поширеності традицій (інститутів) злочинного світу і групової динаміки в ОЗГ. За тематикою інститутів злочинного світу усього було опитано 185 чоловік, серед них: 25 чоловік – працівники харківського УБОЗу; 20 чоловік – слідчі УБОЗ різних регіонів України, які проходили курси підвищення кваліфікації при Національному університеті внутрішніх справ; 133 чоловіки – засуджені, які відбувають покарання в УВП (37 із них – учасники ОЗГ). З питань групової динаміки як експерти було опитано 47 засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі (всі експерти – учасники ОЗГ).

5. Аналіз кримінальних справ.

Як первинний емпіричний матеріал були використані матеріали кримінальних справ про злочини, вчинені ОЗГ, аналітичні матеріали органів внутрішніх справ, СБУ і прокуратури. Усього було вивчено понад 150 кримінальних справ цієї категорії.

Використання оригінальних соціологічних методів спостереження і

бібліографічних джерел дозволило дійти таких висновків:

- Дослідження в цілому підтвердило гіпотезу про існування трьох видів норм і традицій, що регулюють злочинну діяльність членів ОЗГ. Ідеологічну інфраструктуру злочинного світу становлять традиційна "злочинська ідея" і сукупність універсальних інститутів, котрі регулюють ієрархію і старшинство, управління і координацію дій членів злочинних співтовариств, користування загальними грошовими коштами, знаково-культурні функції і стиль життя. Злочинні групи можна типізувати в залежності від їхнього ставлення до цих універсальних стандартів – "злочинського закону", формальних авторитетів злочинного світу, "общаку", "сходняка", інших подібних інститутів. На цій основі можна виділити: 1) групи класичного професійно-злочинного типу, діяльність яких в основному підпорядковується кримінальним традиціям; 2) групи, де використовуються окремі традиційні елементи (групи перехідного типу); 3) групи, котрі ігнорують традиції злочинного світу (новостворені бандитські групи, де в більшості випадків немає справжніх професіоналів, які пройшли "школу" в'язниці, або суто "білокомірцеві" групи).
- У цілому не підтвердилася думка певної частини працівників правоохоронних органів і кримінологів про "кінець ідеології" і старої злочинної традиції. Більш правильно говорити про трансформацію старих норм і їх селекцію різноманітними ОЗГ. У процесі дослідження зафіксовано певну ностальгію щодо "злочинського закону" і прагнення частини засуджених злочинців до "життя за поняттями". Очікується, що на основі так званих "понять" уже в найближчі роки виникнуть нові "кодекси честі і поведінки" злочинців, які замінять застарілі злочинський і тюремний закони.

- Генезис регуляторів злочинної діяльності членів ОЗГ пов'язаний із дореволюційною і радянською Росією з її системами каторг, тюрем і таборів. Зокрема, зафіксовано зв'язок низки ідеологем і злочинних інститутів з архетипами свідомості, соціальною організацією, властивою російській сільській общині і робочій артілі. У сучасних умовах ідейні й організаційні зв'язки злочинного світу України і Росії не перервані. Зокрема, під час інтерв'ю і фокус-груп виявлені факти контролю над українськими ОЗГ з боку російських "злодіїв у законі".
- Дуже обережно необхідно сприймати запевнення деяких практичних працівників правоохоронних органів щодо відсутності мафіозних структур, організованих злочинних співтовариств в Україні. Дійсно, отримані дані не підтверджують існування суворо централізованих ієрархічних структур. Але нами встановлена наявність горизонтальних мереж ОЗГ з певним ступенем контролю над ними з боку так званих "положенців" і авторитетів злочинного світу. Поряд із цим відзначено існування "диких" ОЗГ, бандформувань, які не визнають злочинної ієрархії, "злодійського закону" і т.п., проте й у цій частині злочинного світу простежується тенденція щодо вироблення так званих "понять", тобто також свого роду норм і стандартів поведінки.
- Дослідження підтвердило, що ОЗГ у залежності від її типу ("централізована" чи "демократична") має свої специфічні внутрішні норми (правила поведінки) і стандарти (зразки, моделі поведінки). До них слід віднести наявність загальних і специфічних вимог до організатора й учасників групи залежно від їхнього статусу і ролі; особливий стиль поведінки членів групи в зовнішньому соціальному середовищі.
- Вивчення думки членів ОЗГ показує, що їхні лідери стосовно підлеглих враховують усі сучасні стилі керування: автократичний, демократичний, популістський (харизматичний). Результати опитування свідчать про те, що організатори груп віддають перевагу жорсткому, авторитарному стилю керування, рядові члени орієнтовані на демократичний і харизматичний стилі управління. Спостерігається незадоволеність рядових членів ОЗГ діяльністю керівників груп при розподілі добутого, підтримкою міжособистісних стосунків (поділ групи на "улюбленців" і всіх інших), а також крайня незадоволеність поведінкою організатора під час попереднього слідства.
- Дані інтерв'ю й опитування показали, що організатори ОЗГ бажали б бачити більш чітке планування і підготовку операцій, перевірену інформацію про співучасників, мати жорсткий контроль за поведінкою членів ОЗГ і санкції до тих, хто провинився, розв'язання конфліктів насильницькими заходами. Респонденти зазначають високий рівень недовіри членів групи один до одного.
- Становлять інтерес матеріали, які розкривають процес втягнення особистості в злочинну діяльність, правила добору кандидатів в ОЗГ, адаптації особи до вимог ОЗГ, формування установки члена ОЗГ на вибір жертви і реакції на поведінку жертви, ставлення організатора і членів ОЗГ до правоохоронних органів.
- В ОЗГ загальнокримінальної спрямованості, де превалюють насильницькі способи заволодіння майном, як правило, зустрічаються особи, раніше засуджені. Окремі лідери загальнокримінальних ОЗГ мають тісні контакти з представниками правоохоронних органів (підрозділів карного розшуку і боротьби з

організованою злочинністю), засновані на систематичній оплаті послуг щодо врегулювання проблемних ситуацій.

- Злочини ОЗГ економічної спрямованості вчиняються з використанням атрибутів підприємництва у різних видах бізнесу (торгівля, банки, страхові компанії і т.д.). Як правило, окремі види злочинів, що скоюються даними ОЗГ, виступають як необхідні сходинки в досягненні незаконного збагачення. Характерною рисою злочинної діяльності таких ОЗГ є те, що протиправне заволодіння майном здійснюється під прикриттям цивільно-правових угод. Тому зовнішньо злочин сприймається як невиконання взятих на себе за договором цивільно-правових зобов'язань. Ключову роль у механізмі "відмивання" відіграють фіктивні й "буферні" підприємства.
- При виявленні і розслідуванні злочинів, вчинених ОЗГ, останні чинять активну протидію правоохоронним органам, використовуючи для цього різноманітні засоби, зокрема спрямовані на: а) знищення, приховування, маскування або фальсифікацію доказів; б) створення несприятливих зовнішніх умов розслідування; в) створення несприятли-

вих внутрішніх умов розслідування; г) безпосередній вплив на членів слідчо-оперативної групи.

За результатами дослідження, на основі фінального звіту підготовлено колективну монографію "Організована злочинність в Україні: норми і стандарти поведінки учасників ОЗГ", що виходить двома мовами (російською та англійською). Це можна розглядати як альтернативний варіант поширення інформації про дослідження. Книгу передбачається використовувати як навчально-методичний посібник для студентів, курсантів вищих юридичних закладів і для перепідготовки працівників правоохоронних органів.

У даній статті ми умісне не даємо аналізу спеціальної літератури, присвяченої організованій злочинності. У ході дослідження нами було виявлено, що вивченням організованої злочинності займаються кілька дослідницьких центрів у Росії. В Україні функціонує центр боротьби з організованою злочинністю при Академії правових наук України. За даною проблемою лише в Росії й Україні вийшло понад 500 публікацій. Аналіз найбільш значущих із них міститься в названій вище книзі.